

Jakub Potulski

Uniwersytet Gdański

Islam i ZSRR. Polityka bolszewików wobec muzułmanów w okresie kształtowania się państwa radzieckiego

The Bolsheviks and Islam. Russia's policy towards Islam

Słowa kluczowe: Rosja, islam, bolszewicy, rewolucja październikowa, polityka religijna

Keywords: Russia, Islam, Bolshevik revolution, internal stability, religious and political traditions

Streszczenie

Jednym z największych wyzwań rosyjskiej polityki wewnętrznej jest problem zapewnienia wewnętrznej stabilności i integralności terytorialnej. Rosja jest państwem wieloetnicznym i wielokonfesyjnym, które obejmuje swoim zasięgiem wiele różnorodnych grup etniczno-narodowościowych. Zróżnicowanie wewnętrzne Rosji jest efektem długoletniej ekspansji terytorialnej. Od czasu, kiedy wojska moskiewskie w XVI w. zajęły Kazań do państwa moskiewskiego włączone zostały duże grupy wyznawców islamu. We współczesnej Rosji islam zajmuje znaczącą pozycję, będąc religią dużych grup etniczno-narodowościowych, a w tym Tatarów i Baszkirów. Odrodzenie tradycji islamskich i rosnąca liczba wyznawców islamu powoduje, że władze rosyjskie stoją przed problemem ułożenia stosunków wewnętrznych. Celem artykułu jest ukazanie historycznych wzorów polityki państwa rosyjskiego wobec rosyjskich muzułmanów. Autor artykułu skoncentrował się na analizie problematyki stosunku partii bolszewickiej wobec wyznawców islamu po wybuchu rewolucji październikowej.

Abstract

One of the most important issues of the Russia statehood is a problem of stability and internal integrity. A characteristic feature of Russian state is the wide variety of ethnic and religious. Since the XVI century and Since the conquest of Kazan by the Russian

army in the tsarist state were large communities of Muslims. In contemporary Russian Federation Islam is an important part of social life and cultural more than forty ethnic groups including Tatars and Bashkirs. The Russian authorities are looking for ways to arrange relationship between the State and followers of Islam. Since 1991, the Russian Federation has experienced the revival of religious values, including the revival of the historic traditions of Islam and its cultural values. The continuous increase in the number of Muslims, as well as the increasing activities of socio-political groups, for which Islam is an important element of identity, are considered to be one of the most significant challenges for the modern Russian State. This article aims to explore a historical evolution of state – Muslims relationship in Russia, especially during the Bolshevik revolution. The historical analysis aims at a deeper understanding of the historical background which is the basis for the analysis and explanation of the present phenomena.

Islam przyciąga szczególną uwagę współczesnych badaczy. Jest to religia, którą wyznaje dziś ponad miliard ludzi na całym świecie, a muzułmanie stanowią jedną piątką liczby ludności świata. Waga islamu wzrosła współcześnie przede wszystkim ze względu opór stawiany przez islam innym kulturom oraz procesom modernizacji i globalizacji, co skłoniło wielu obserwatorów do wysunięcia wniosku, że świat islamski dąży do konfrontacji z tymi częściami świata, które nie wyznają jego przekonań. Widoczna w ostatnich latach polityzacja i radykalizacja islamu powoduje, iż islam stał się obiektem pogłębionych badań politologicznych. Podejmowane są próby zrozumienia wpływu, jaki wywiera islam na zachowania polityczne, a zwłaszcza na radykalizację postaw politycznych. Radykalizacja ta traktowana jest jako zagrożenie dla stabilności i bezpieczeństwa współczesnego, zglobalizowanego świata. Dlatego też problematyka islamu i jego roli w życiu społeczno-politycznym stanowi obecnie jeden z wiodących obszarów badań politologicznych. Powstała olbrzymia literatura poświęcona jego historii i specyfice. Coraz większa liczba publikacji w pojawiających się w obiegu akademickim pozwala na stopniowe poszerzanie naszej wiedzy o specyfice islamu, jego przeszłości, teraźniejszości i przyszłości.

Islam w Rosji

Wśród krajów europejskich Rosja znajduje się w szczególnej sytuacji, gdyż islam stanowi tam do pokoleń religię ponad 40 narodowości i grup narodowościowych zamieszkujących to państwo. Jest on tradycyjną religią jego rdzennych mieszkańców, stanowiąc tym samym nieodłączną część duchowej kultury narodów Rosji. Rosja jest krajem wielce zróżnicowanym etnicznie i religijnie, jest to kraj wieloetniczny i wielokonfesyjny, ta różnorodność stanowi o specyfice rosyjskiej tożsamości cywilizacyjnej,

której częścią jest także islam. Wewnętrzne zróżnicowanie religijne Rosji jest następstwem trwającej od XVI do XIX w. ekspansji terytorialnej, która doprowadziła do powstania państwa, które swoim zwierzchnictwem objęło nie tylko olbrzymie terytorium, ale także i różnorodne społeczności etniczno-religijne. Tradycyjnie na terytorium Rosji przeważa ludność prawosławna lub rodowodu prawosławnego, odwołująca się do chrześcijańskiej tradycji kulturowej. Wśród mniejszości wyznaniowych zamieszkujących Rosję ważną rolę odgrywają wyznawcy islamu. Już w XVI w. rozciągnięcie wpływów państwa rosyjskiego na obszary Powołża, Południowego Uralu, a następnie wybrzeży Morza Czarnego oraz Kaukazu spowodowało, iż w granicach państwa znalazła się znacząca liczba muzułmanów.

Po rozpadzie Związku Radzieckiego na terytorium Federacji Rosyjskiej nastąpiło odrodzenie historycznych tradycji islamu, wartości duchowych, kultury, moralnych wartości islamu, a także rozwój struktur islamskich organizacji religijnych, które stały się istotnym elementem życia społecznego i politycznego. Zwłaszcza w tych regionach Rosji, gdzie islam zawsze odgrywał ważną rolę w kształtowaniu stosunków wewnętrznych i kontaktów z otoczeniem zewnętrznym, widoczny jest wpływ islamu na ideologię, praktykę życia politycznego oraz na działające ruchy społeczne¹. Obecnie islam jest drugą co do ilości wyznawców religią Federacji Rosyjskiej. Na jej terytorium żyje więcej muzułmanów niż Arabii Saudyjskiej – kraju narodzin tej religii. Obszary zamieszkiwane przez zwarte grupy muzułmanów nie są rozległe terytorialnie (północny Kaukaz, region Powołża oraz Południowego Uralu, a także duże miasta – Moskwa, Sankt Petersburg, Niżny Nowogród, Samara). Pomimo to stanowią oni istotną siłę polityczną i są w stanie działać dezintegrująco na spójność państwa. Należąc do innego kręgu kulturowego niż prawosławni Rosjanie, mogą zmierzać do secesji lub walczyć o autonomię. Mają także możliwość uzyskania materialnego lub militarnego wsparcia od swoich zagranicznych współwyznawców.

Współczesnym problemem rosyjskiej polityki wewnętrznej jest takie ułożenie stosunków wewnętrznych, które zabezpieczałoby wolność wyznania i kultywowania własnych tradycji przez mniejszości etnoreligijne współtworzące państwo rosyjskie przy jednoczesnym zachowaniu wewnętrznej spójności i integralności społeczno-politycznej. We współczesnej oficjalnej interpretacji islam uważa się za ważny element społecznej i kulturowej spuścizny Rosji i jest on traktowany jako jedna z rdzennych religii państwa rosyjskiego. Podkreśla się, że islam i muzułmanie nie są elementem zewnętrznym wobec społeczeństwa rosyjskiego (napływowym) ale, że są częścią państwowości rosyjskiej i jej immanentnym elementem². Wzrost znaczenia islamu,

¹ Por. G. Yemelianova, *Islam and nation building in Tatarstan and Dagestan of the Russian Federation*, „Nationalities Papers” 1999, vol. 27, nr 4, s. 605–625.

² Por. М.И. Мчедлов (red.), *Российская цивилизация*, Moskwa 2003, s. 347.

zarówno w Rosji, jak i w świecie zewnętrznym, postawił przed rosyjskimi muzułmanami pytanie o ich tożsamość oraz związki z cywilizacją islamu i światową wspólnotą muzułmanów. Natomiast przed politycznymi elitami Federacji Rosyjskiej postawił wyzwanie budowy jednolitej przestrzeni polityczno-prawnej jednoczącej różnorodne grupy i zapobieżenie tendencjom odśrodkowym i separatystycznym. Jednym z głównych problemów polityki wewnętrznej państwa rosyjskiego było i jest do dnia dzisiejszego to, jak połączyć społeczności różniące się językiem, zwyczajami i obyczajami, duchową i materialną kulturą oraz wyznaniem w jeden organizm polityczny. Historia rosyjskiego systemu politycznego to w dużym stopniu historia polityki wewnętrznej władz wobec zamieszkujących kraj różnorodnych społeczności, grup etnicznych i wyznaniowych. Rosja zawsze była uważana za państwo bardzo scentralizowane, w którym liczył się właściwie tylko jeden ośrodek władzy – stolica skupiająca elity polityczne. Ale historia Rosji to także historia współzależności dwóch sił: centrum (państwo–imperium, elity polityczne) i prowincji (peryferii, zamkniętych wspólnot lokalnych i regionalnych).

Wzrost populacji muzułmanów we współczesnej Rosji oraz wzrost znaczenia islamu w życiu społeczno-politycznych dużych grup etnicznych zamieszkujących Rosję powoduje, iż problem roli i znaczenia islamu w rosyjskim społeczeństwie staje się ważnym problemem badawczym. W artykule przyjęto założenie, że obecne próby ułożenia stosunków wewnętrznych i określania miejsca oraz roli muzułmanów w państwie i społeczeństwie rosyjskim stanowią kolejny etap w ewolucji historii rosyjskiego systemu społeczno-politycznego. Relacje państwo – muzułmanie mają w Rosji swoją długą historię, a analiza historycznych tradycji kształtowania się rosyjskiego systemu społeczno-politycznego może pomóc w rozpoznaniu specyfiki współczesnej Federacji Rosyjskiej. W artykule szczególną uwagę przypisano okresowi kształtowania się państwa radzieckiego i stosunku ruchu bolszewików wobec wyznawców islamu. Okres ten stanowi jedynie niewielki fragment w historii relacji państwo rosyjskie – muzułmanie ale jest to okres interesujący, a także mało rozpoznany w polskiej literaturze przedmiotu. O ile w polskiej literaturze przedmiotu możemy spotkać się z publikacjami podejmującymi współczesną problematykę islamu w Rosji, o tyle nie ma całościowych opracowań poświęconych historycznej analizie ewolucji polityki państwa wobec islamu. Podjęcie tego tematu ma przyczynić się do uzupełnienia luki w polskich badaniach rosoznawczych, związanej z rozpoznawaniem specyfiki funkcjonowania systemu polityczno-społecznego wieloetnicznego i wielokonfesyjnego społeczeństwa rosyjskiego. Refleksja dotycząca rosyjskiego islamu wpisuje się w nurt badań związanych z ewolucją więzi regionalnych, tożsamości indywidualnej i zbiorowej.

Ewolucja polityki państwa rosyjskiego wobec muzułmanów

Historia islamu na terytorium współczesnej Rosji sięga ponad 1300 lat. W połowie VII w. ekspansja arabskiego kalifatu sięga Zakaukazia: w 642 r. w jego skład weszło dagestańskie miasto Derbent. Mimo stopniowego załamania się ekspansji arabskiego kalifatu islam stał się zakorzenić się na terytorium dzisiejszego Dagestanu i jego wpływy zaczęły sięgać terenów Powołża i południowego Uralu. W 922 r. islam przyjęli Bułgarzy Nadwołżańscy, co przyczyniło się do ugruntowania pozycji islamu wśród ludów zamieszkujących Powołże. W XIII w. sąsiadujące ze sobą Bułgaria Nadwołżańska oraz Ruś Kijowska stały się obiektem inwazji mongolskiej. Oba państwa zostały podbite i włączone do imperium mongolskiego. Tereny byłej Bułgarii Nadwołżańskiej stały się częścią tzw. Złotej Ordy, państwa tatarsko-mongolskiego, powstałego po podziale imperium mongolskiego po śmierci Czyngis-chana. Natomiast księstwa ruskie nie zostały bezpośrednio podporządkowane władzy chana, ale książęta ruscy musieli uznać jego zwierzchnictwo polityczne i składać mu daninę, tzw. jarłyk. Mongołowie w okresie ekspansji byli tolerancyjnie nastawieni wobec różnorodnych religii i w ramach imperium mongolskiego współistniały ze sobą rozmaite wyznania (buddyzm, islam, chrześcijaństwo, nestorianizm). W 1252 r. władca Złotej Ordy – chan Berke, wnuk Czyngis-chana, stał się pierwszym z mongolskich władców, który przeszedł na islam i uczynił go oficjalną religią Złotej Ordy. Islam stał się religią ludów tatarsko-mongolskich zamieszkujących tereny Powołża, południowego Uralu i zachodniej Syberii. Wraz ze stopniowym upadkiem potęgi tatarsko-mongolskiej i procesami jednoczenia się Rusi pod dominacją księstwa moskiewskiego tereny Powołża stały się obszarem ekspansji ze strony książąt moskiewskich zainteresowanych w ostatecznej likwidacji zagrożenia ze strony ludów koczowniczych dla księstw ruskich. Po zajęciu przez cara Iwana Groźnego w Kazania oraz Astrachania muzułmańskie narody Powołża weszły w skład państwa moskiewskiego. Od tej pory wspólnota muzułmańska stała się stałym elementem państwa rosyjskiego, a liczba muzułmanów stale rosła: na początku XVII w. muzułmanie stanowili prawie 4% ludności, a u schyłku XIX w. już prawie 11% (pod koniec istnienia ZSRR muzułmanie stanowili ok. 19% ludności państwa, a we współczesnej Federacji Rosyjskiej muzułmanie stanowią ok. 8%).

Włączając w skład swego państwa dużą ilość wyznawców islamu władcy rosyjscy musieli znaleźć sposób na włączenie muzułmanów w moskiewskie społeczeństwo, w którym dominującą rolę społeczno-polityczną odgrywała Cerkiew prawosławna, a prawosławie było religią państwową. Iwan IV Groźny, po swoim powrocie do Moskwy z wyprawy na Kazań, ogłosił konieczność ochrzczenia ludności chanatu kazań-

skiego, który dostał się pod władztwo moskiewskie³. Iwan Groźny uważał, że chrzest będzie najlepszym sposobem integracji nowo poddanych i zapewnienia ich lojalności wobec tronu. Niemniej jednak politykę carską wobec mieszkańców Powołża cechowała raczej względna tolerancja wobec islamu i zróżnicowane podejście do poszczególnych grup. Na nowo podbitych terenach nie było masowej przymusowej chrystianizacji i silnych represji. Celem polityki państwa było przede wszystkim sobie lojalności arystokracji tatarskiej⁴. Mimo pewnych ograniczeń nakładanych na muzułmanów, a także karania śmiercią konwersji na islam muzułmanie raczej nie spotykali się z silnie represyjną polityką państwa. W państwie rosyjskim muzułmanie nie spotykali się oni z daleko posuniętymi represjami. Ani islam, ani islamskie instytucje religijne nie były zakazane. Próby wpływania na wyznawców islamu, aby przechodzili na chrześcijaństwo odbywały się raczej za pomocą środków ekonomicznych niż represji politycznych. Co prawda zabroniona była konwersja z chrześcijaństwa na islam (zagrożona karą śmierci), a do końca XVIII w. w guberni kazańskiej obowiązywał zakaz budowy meczetów, to Rosja carska była wśród krajów chrześcijańskich najbardziej tolerancyjna wobec islamu. Rozłam, który nastąpił w Cerkwi prawosławnej, osłabienie centralnej władzy związane z okresem smuty i odbudowy państwa spowodował, że problem muzułmanów został zepchnięty na drugi plan i cały XVII wiek był okresem, w którym wyznawcy islamu cieszyli się spokojem⁵.

Sytuacja muzułmanów w Rosji zmieniła się wraz z dojściem do władzy Piotra I, który był ambitnym i niezwykłym władcą, pragnącym uczynić z Rosji nowoczesne państwo na wzór europejski. Jest on obok Fryderyka Wielkiego i Marii Teresy jednym z wielkich reformatorów, którzy przekształcili rządzone przez siebie państwa w nowoczesne, scentralizowane i zbiurokratyzowane organizmy państwowe. Rządy Piotra I to próba stworzenia w Rosji nowoczesnego, scentralizowanego i jednolitego państwa. Jednym z elementów procesu tworzenia się nowoczesnych państw była centralizacja władzy oraz walka ze wszelkimi regionalizmami i lokalizmami ujawniającymi się w państwie. Dążenia Piotra I do stworzenia jednolitego i scentralizowanego państwa wiązało się z represjami wobec wyznawców islamu i próbami zmuszenia ich do konwersji na chrześcijaństwo. Przykładem polityki Piotra I wobec wyznawców islamu jest ukaz carski z listopada 1713 r., w którym car zobowiązywał wszystkich posiadaczy ziemskich wyznających islam do przyjęcia w ciągu pół roku chrztu, jeżeli

³ Por. Н.Н. Байдакова, *Политика российских властей по отношению к нехристианскому населению и новокрещанам в XVI – начале XX вв: на примере Тамбовского края*, Moskwa 2007, s. 69.

⁴ Por. Е.Ю. Барковская, *Ислам и опыт государственного строительства в российской империи*, [w:] *Россия и исламский мир*, red. В.Я. Белокреницкий, И.В. Зайцев, Н.Ю. Ульченко, Moskwa 2010, s. 409–411.

⁵ Н.Н. Байдакова, *op.cit.*, s. 81.

w ich posiadłościach jako poddani znajdują się chrześcijanie. Inaczej ich majątki miały ulec konfiskacie i przejść na własność cara⁶.

Polityka represji wobec islamu była jednak krótkotrwała i uległa wkrótce zmianie. Carya Katarzyna II przeszła od polityki chrystianizacji ludności muzułmańskiej do polityki tolerancji religijnej i stopniowego włączania instytucji islamskich w administracyjno-biurokratyczną strukturę państwa. Nowa polityka wewnętrzna caratu była częścią ideologii oświeconego absolutyzmu, ale co istotniejsze była podyktowana ważnymi względami politycznymi: przygotowaniem do wojny z Imperium Osmańskim oraz uspokojeniem nastrojów ludności Powołża, czyli na terenach objętych wystąpieniami chłopów (rebelia Pugaczowa)⁷. Katarzyna II zainicjowała politykę tolerancji religijnej, co było świadectwem rosnącego wśród elit politycznych przekonania o konieczności przestrzegania, w relacjach z różnorodnymi ludami mówiącymi różnymi językami i wyznającymi różne religie, jednej z najważniejszych zasad każdego imperium: „мы вами владаем, вы нам подчиняетесь, платите налоги, за то живете и верите как хотите”⁸. Ukazy Katarzyny II stworzyły podstawy dla społecznej i religijnej emancypacji muzułmanów, co przyczyniło się kulturowego i religijnego odrodzenia narodów Powołża oraz zapewniło wyznawcom islamu wolność od prześladowań ze strony państwa.

Decyzje podjęte przez Katarzynę II na pewien czas uspokoiły sytuację wewnętrzną ale wkrótce Rosja carska stanęła przed wyzwaniami związanymi z procesami modernizacji, a w tym stworzenia nowoczesnego, scentralizowanego państwa narodowego. W drugiej połowie XIX w. władze carskie podjęły próbę przekształcenia Rosji w państwo narodowe, dysponujące jednolitą przestrzenią prawną, administracyjną, kulturową i ekonomiczną. Jako instrument modernizacji wykorzystano rusyfikację, która miała wspomóc integrację społeczną, a język rosyjski miał pełnić rolę języka modernizacji. Polityka centralizacji i budowy jednolitego państwa opartego na wielkoruskim nacjonalizmie budziła opór w prowincjach zamieszkiwanych przez społeczności posiadające silną odrębność etniczno-kulturową. Rosyjskie aspiracje narodowościowe i polityczne wręcz wymusiły procesy tworzenia się tożsamości narodowych wśród nierosyjskich poddanych cesarstwa. Rozwój edukacji, związany z modernizacją państwa, spowodował nie tylko powstanie rosyjskiej inteligencji, ale przyczynił się także do rozwoju elit społeczno-kulturowych innych grup etnicznych.

⁶ Ibidem, s. 85.

⁷ Пор. А.Ю. Хабутдинов, *Институты российского мусульманского сообщества в Волго-Уральском регионе*, Moskwa 2013, s. 9.

⁸ Д.Ю. Арапов, *Россия и мусульманский мир*, [w:] *Сборник русского исторического общества*, т. 7 (155), *Россия и мусульманский мир*, Moskwa 2003, s. 9.

W szczególnie trudnym położeniu znaleźli się rosyjscy muzułmanie, którzy w większości należeli do tzw. ludów tureckich. Musieli się oni zmierzyć nie tylko z wielkoruskim nacjonalizmem, ale także i panslawizmem, który w Rosji przybrał silnie antytureckie oblicze. W specyficznej atmosferze końca XIX w. w Rosji, część muzułmańskich (głównie tatarskich) intelektualistów poszukiwała intelektualnej odpowiedzi na rusyfikację i ideologiczną presję ze strony panslawizmu. Odrodzenie kulturowe rosyjskich muzułmanów związane jest z dżadydyzmem (*usul-i jadid* – nowa metoda). Dżadydyzm był modernistycznym nurtem, który na przełomie XIX i XX w. rozpow szechnił się wśród rosyjskich wyznawców islamu. Jego przedstawiciele opowiadali się za reformą islamu w Rosji, tak aby dostosować go do wymogów nowoczesnego społeczeństwa. Historię dżadydyzmu można podzielić na dwa etapy: 1) 1880–1905, kiedy to przedstawiciele tego ruchu koncentrowali się na problemach reformy tradycyjnego nauczania religijnego i wprowadzeniu nowych metod nauczania; 2) 1905–1917, kiedy to dżadydyści zaczęli podejmować problemy kształtowania się narodu tatarskiego, autonomii religijnej muzułmanów, decentralizacji władzy, samorządności Tatarów oraz stworzenia państwa prawa z równością wszystkich obywateli⁹. Dżadydyzm przyczynił się do kulturowego odrodzenia rosyjskich muzułmanów. Ruch ten by szczególnie popularny wśród Tatarów, którzy stanowili elitę muzułmańskiej społeczności w Rosji carskiej.

Rosyjscy muzułmanie w okresie po rewolucji lutowej

W rosyjskiej historii wielką rolę odegrała pierwsza wojna światowa. Wydarzenia 1917 r., wywarły duży wpływ na życie rosyjskich muzułmanów. Rewolucja lutowa, która doprowadziła do obalenia caratu oraz przewrót październikowy, który doprowadził do wybuchu wojny domowej i przejścia władzy w Rosji przez bolszewików wpłynęły na istotną zmianę położenia muzułmanów na terytorium Rosji. Przemiany, które zachodziły w Rosji w 1917 r. związane z obaleniem monarchii Romanowych i osłabieniem władzy centralnej sprzyjały aktywizacji różnorodnych grup społecznych do tej pory zepchniętych na margines życia społeczno-politycznego. W sytuacji „dwuwładzy”, a w rzeczywistości „braku władzy” i istnienia swoistej „próżni politycznej” powstałej po szybkim rozpadzie systemu carskiego, aktywizowały się różnorodne środowiska społeczno-polityczne, które chciały wykorzystać sprzyjający moment

⁹ Ш. Ергобек, К.Ж. Алтаева, *Соотношение понятий пантуркизм, панисламизм и джадидизм*, „Reports of the National Academy of Science of the republic of Kazakhstan” 2015, vol. 3, nr 301, s. 284–287.

na osiągnięcie różnorodnych celów politycznych. Głęboki kryzys struktur państwa związany z zachodzącą transformacją polityczną przyczynił się między innymi do aktywizacji politycznej różnorodnych grup etnicznych i religijnych, które starały się określić swoje miejsce w nowo kształtującej się rzeczywistości, uzyskać autonomię czy też większy wpływ na życie kraju.

Chaos polityczny, który zapanował w Rosji po rewolucji lutowej przyczynił się także do zwiększenia aktywności politycznej rosyjskich muzułmanów. Rosyjscy muzułmanie stanowiący znaczącą część rosyjskiego społeczeństwa starali się wykorzystać okres „próżni władzy” dla realizacji swoich celów, a w tym przede wszystkim do osiągnięcia autonomii politycznej i religijnej. W okresie kilku miesięcy po rewolucji lutowej aktywizowały się już istniejące oraz nowo stworzone organizacje polityczne muzułmanów, takie jak np. *Партия младобухарцев*, azerska partia *Мусавват*, *Тюркская партия федералистов*, kazaska *Алаш-Орда*. Ruch muzułmański był najsilniejszy i najaktywniejszy na Powołżu, wśród Tatarów i Baszkirów. To właśnie w tym regionie znajdowało się centrum działalności politycznej. W kwietniu 1917 r. Ufie miał miejsce gubernialny zjazd muzułmanów, którego celem było przygotowanie I Wszechrosyjskiego Zjazdu Muzułmanów. Obrady Zjazdu rozpoczęły się 1 maja w Moskwie i uczestniczyło w nim ok. 900 delegatów z całego kraju. Na Zjeździe wysunięto postulat zapewnienia autonomii „turecko-tatarskim muzułmanom Rosji” i podjęto decyzję o powołaniu do życia przedstawicielskiego organu „turecko-tatarskiej nacji” – *Милли Меджлиса*. 11 maja przyjęto rezolucję o utworzeniu centralnej narodowej rady muzułmanów – *Милли Шуро* – w celu koordynowania działań muzułmańskich narodów Rosji¹⁰. 11 maja, w ostatnim dniu Zjazdu, podjęto także decyzję o wyborze nowej głowy ОМДС. Nowym duchowym liderem wspólnoty muzułmanów w Rosji został *Галимджан Баруди*.

Na II Wszechrosyjskim Zjeździe Muzułmanów, który odbył się w Kazaniu w czerwcu 1917 r. decyzja o stworzeniu *Милли Меджлиса* weszła w życie. Wykonawczym organem tej nowej struktury stał się *Милли Идарэ*, składający się z trzech „pionów” (wiedomst): duchownego, finansowego i proswietitelskowo¹¹. Przy czym funkcje „pionu” duchowego zostały przekazane w ręce ОМДС (*Оренбургские Магометанске Дховное Собрание* – był to organ, powołany do życia w okresie panowania Katarzyny II, zrzeszających duchownych muzułmańskich i powołany w celu sprawowania zarządu nad sprawami wiary poddanych carskich będących wyznawcami islamu. Zakres władzy ОМДС obejmował całe terytorium cesarstwa rosyjskiego z wyłączeniem Kaukazu, Azji Środkowej i Krymu), które zostało przemianowane na *Централ-*

¹⁰ А.Б. Юнусова, *Ислам в Башкортостане*, Ufa 1999, s. 97.

¹¹ Рог. А.Ю. Хабутдинов, *Институты российского мусульманского сообщества в Волго-Уральском регионе*, Moskwa 2013, s. 287–299.

ное Духовное управление мусульман внутренней России и Сибири. W sytuacji wewnętrznej anarchii i braku centralnej władzy rosyjscy muzułmanie starali się zapewnić sobie realne możliwości ochrony swoich interesów. Dlatego też wśród społeczności muzułmańskiej zaczęto tworzyć własne struktury wojskowo-policyjne. Inicjatorami takich działań byli przedstawiciele społeczności muzułmanów służący w armii carskiej. 17–26 lipca 1917 r. w Kazaniu odbył się I Wszechrosyjski Muzułmański Zjazd Wojskowy, na którym postanowiono o powołaniu do życia Wszechrosyjskiej Muzułmańskiej Rady Wojskowej, a także wysunięto postulat, aby armia została zastąpiona przez narodową milicję.

W przeciągu 1917 r. rosyjscy muzułmanie wyraźnie zaktywizowali swoją działalność polityczną i podjęli próbę stworzenia własnych autonomicznych instytucji społeczno-politycznych. Zaczęły kształtować się niezależne struktury narodowościowo-polityczne zrzeszające muzułmańskie narody Rosji. Korzystając z anarchii panującej w kraju wywołanej przez przewrót październikowy i rozpoczynającą się wojną domową muzułmanie Powołża podjęli próbę powołania do życia własnych, autonomicznych struktur państwowych. 8 stycznia 1918 r. w Kazaniu rozpoczął się II Wszechrosyjski Muzułmański Zjazd Wojskowy. Jego głównym celem było stworzenie Wołżańsko-Uralskiej Republiki. Rezolucja o powołaniu do życia Wołżańsko-Uralskiej Republiki została przyjęta przez Zjazd 1 marca 1918 r.

W centralnej Rosji ruchów muzułmańskich ruchów społeczno-politycznych największe znaczenie uzyskali tatarscy narodowi-demokraci, którzy zajęli kluczowe miejsca w większości muzułmańskich organizacji, a w tym Komitecie Wykonawczym Wszechrosyjskiej Rady Narodowej Muzułmanów, w tatarskim Милли Меджлисе (Radzie Narodowej), Милли идаре (Narodowym kierownictwie Tatarów Powołża i Syberii), *Харби шуро* (Wszechrosyjskim Muzułmańskim Komitecie Wojennym). Jeszcze w maju 1917 r. na odbywającym się w Moskwie I Wszechrosyjskim Zjeździe Muzułmanów delegacja tataro-baszkijska wniosowała o przyznanie regionom zamieszkiwanym przez muzułmanów autonomii i przekształcenie ich w podmiot prawa międzynarodowego. W styczniu 1918 r. na II Wszechrosyjskim Wojennym Zjeździe Muzułmanów radykalni deputowani wysunęli żądanie o utworzeniu tzw. Волжско-Уральских Штатов, do których obok guberni ufimskiej i kazańskiej miały zostać włączone zamieszkiwane przez muzułmanów tereny guberni wiatskiej, orenburskiej, permskiej, samarskiej i sibirskiej. Żądania radykałów były zwalczane przez władzę centralną za pośrednictwem swoich zwolenników wśród muzułmańskich działaczy społeczno-politycznych.

Polityka bolszewików wobec muzułmanów

Widoczna radykalizacja postaw wśród muzułmanów niepokoiła także bolszewików. Zgodnie z decyzją Komitetu Centralnego Rosyjskiej Socjaldemokratycznej Partii Robotników (bolszewików) delegaci z ramienia partii bolszewickiej zrezygnowali z uczestnictwa w pracach Zjazdu motywując to tym, że radykalizacja żądań może prowadzić do konfliktu pomiędzy muzułmanami i Rosjanami. Po przewrocie dokonanym w Piotrogradzie w 1917 r. bolszewicy starali się podporządkować swojej władzy całe terytorium dotychczasowej Rosji carskiej. Bolszewicy przystępując do walki o przejęcie władzy nad Rosją nie zamierzali tolerować istnienia żadnych struktur niezależnych od ich władzy i niekontrolowanych przez bolszewików. Likwidacja niezależnych muzułmańskich struktur polityczno-społecznych nie oznaczała jednak, że bolszewicy podjęli szeroko zakrojoną kampanię antyreligijną skierowaną przeciwko islamowi, dążąc do jego całkowitego wyrugowania z życia społecznego kraju. Problem wzajemnych relacji państwo – wierzący, a w tym państwo – muzułmanie, w pierwszych latach kształtowania się państwa radzieckiego jest złożony. Antyreligijne nastroje (a ściślej mówiąc antycerkiewne), które nasiliły się w okresie wojny, niepokoїв społecznych i systemowego kryzysu cesarstwa rosyjskiego, nie miały decydującego wpływu na stosunek społeczeństwa rosyjskiego wobec religii i religijno-kulturową sytuację wewnątrz kraju. Większość ludności kraju pozostawało pod silnym wpływem religii i duża jej część była wciąż wierząca i silnie przywiązana do instytucji religijnych. Oczekiwanie obywateli co do rozwiązania „problematyki religijnej” w państwie nie wykraczały poza typowe nowoczesno-demokratyczne żądania modernizacji relacji państwo – kościół poprzez oddzielenie Cerkwi od państwa, zapewnienie równości wszystkich religii i swobody wyznania i sumienia.

Ideologiczne i społeczno-polityczne założenia ruchu bolszewickiego zakładały przyspieszoną „ateizację społeczeństwa”. Oficjalną ideologią ruchu bolszewickiego był komunizm zakładający, że różnice religijne i narodowościowe są wtórne i nie mają znaczenia w procesach budowy internacjonalistycznej wspólnoty „ludzi pracy”. Religia i narodowość były w oficjalnej propagandzie politycznej traktowane jako „opium dla ludu”, które ma służyć ukrywaniu feudalnego/kapitalistycznego wyzysku. Realizacja modelu „człowieka radzieckiego” miała służyć budowie nowych źródeł identyfikacji społeczno-politycznej, które pozwoliłyby stworzyć zintegrowany społecznie i politycznie organizm państwowy. Antyreligijna polityka władz bazowała na zasadzie wykluczenia z życia społecznego wszelkich alternatywnych idei i wizji społeczeństwa poza prymitywnie pojmowanym marksistowskim materializmem. Nowoczesne i modernizacyjne w swoich założeniach postulaty oddzielenia religii od państwa, zapewnienie swobody wyznania i sumienia w rzeczywistości okazały się jedynie deklaratywnymi. Rzeczywistość pod władzą partii bolszewickiej okazała się

inna; wprowadzenie za pomocą represji „państwowego ateizmu” i upowszechnianie relatywizmu moralnego. Prowadzona przez partię i państwo wojna z religią miała swoją wewnętrzną logikę związaną z przekształceniami wewnątrz społeczeństwa i ewolucją systemu radzieckiego. Można wyodrębnić kilka etapów w radzieckiej polityce wobec religii. Każdy z tych okresów posiadał swoją własną specyfikę i cechy charakterystyczne, ale strategiczny cel polityki religijnej pozostawał ten sam: wyeliminowanie religii z życia społecznego i likwidacja religijnych świątopogłódów.

Należy jednak pamiętać, iż pomimo dążenia bolszewików do ograniczenia roli religii w życiu społeczno-politycznym państwa ich stosunek wobec muzułmanów pozostawał złożony, a polityka przywódców partii komunistycznej, przynajmniej w pierwszym okresie kształtowania się państwa radzieckiego, cechowała się ambiwalencją postaw. Z jednej strony w warunkach wojny domowej i zagrożenia zewnętrzną interwencją bolszewicy dążąc do osłabienia wewnętrznej opozycji byli zainteresowani we współpracy z religijnymi elitami muzułmańskiej społeczności. Dlatego też początkowo centralne oraz lokalne struktury władzy bolszewików nie zwracały szczególnej uwagi na religijną sferę życia muzułmańskiej ludności kraju, dbając przede wszystkim o utrzymanie lojalności (czy też neutralności) muzułmanów wobec poczynań bolszewików. Strategicznym zadaniem bolszewików w pierwszym okresie ich rządów było nie tyle podporządkowanie sobie wyznawców islamu, ile raczej znaleźć z nimi „wspólny język” i przekształcić muzułmańskie narody zamieszkujące Rosję w sojuszników bolszewików w celu walki z wewnętrznym wrogiem – ruchem „białych” oraz dla realizacji swojej idei „eksportu rewolucji” na wschodzie i w Azji. Z drugiej jednak strony podobne deklaracje nie oznaczały odejścia bolszewików od doktryny „wojującego ateizmu”, zakładającej wprowadzenie do życia społecznego specyficznej ideologii i wyeliminowanie wpływów i wartości wspólnot religijnych.

Badacze problematyki stosunku bolszewików do islamu wskazują, iż w pierwszym okresie walki o władzę w państwie muzułmanie byli dla partii komunistycznej cennym sojusznikiem. Bolszewicy w walce o władzę kierowali się daleko posuniętym pragmatyzmem. Wartość sojuszników mierzyli nie w ich bliskości ku ideom marksizmu, a w stopniu ich użyteczności w burzeniu starego porządku władzy. Jeżeli po wybuchu rewolucji w Rosji nie udało się doprowadzić do „eksportu” rewolucji na Zachód, to misję „zachodniego proletariatu” może wypełnić „zrewolucjonizowany” muzułmański Wschód. Dlatego też w okresie wojny domowej pojawiła się wśród bolszewickiego kierownictwa idea „wschodniego” wariantu światowej rewolucji, zgodnie z którą aby ocalić Rosję Radziecką i podtrzymać ruch rewolucyjny na zachodzie należy „rozbudzić” muzułmański wschód z pomocą zorganizowanych przez bolszewików rosyjskich muzułmanów¹². Dlatego też demonstracyjnie podkreślany przez

¹² Ю.М. Почта, *Ислам и политика. Учебное пособие*, Moskwa 2008, s. 89–91.

bolszewików szacunek wobec rosyjskich muzułmanów i islamu miał służyć zdobyciu zaufania muzułmanów i przekształcenia ich w sojuszników bolszewickiej rewolucji. Wewnątrz partii bolszewickiej kształtował się promuzułmański ruch, którego najbardziej znanym przedstawicielem był М. Султан-Галиев. On oraz niektórzy przedstawiciele duchowieństwa muzułmańskiego starali się udowodnić wspólnotę ideową socjalizmu, komunizmu i islamskiego nauczania. Султан-Галиев uważał, że zasady marksizmu i zasady islamu dotyczące społeczno-ekonomicznej i politycznej organizacji społeczeństwa są zbieżne. Uważał że i islam i marksizm mają na celu emancypację i ochronę najsłabszych/uciskanych¹³. Takie stanowisko odpowiadało interesom bolszewików, którzy uważali, że to właśnie „wschód” powinien być główną bazą światowej rewolucji.

Postawa duchowieństwa islamskiego wobec bolszewickiego przewrotu nie była jednoznaczna. Oficjalni przedstawiciele islamskich duchownych wspierali obie strony i podzielili się na „czerwonych”, nastawionych prorewolucyjnie oraz „czarnych” – kontrrewolucyjnie. Przedstawiciele pierwszej grupy starali się uniknąć bezperspektywicznej konfrontacji z nową władzą i uchronić swoją pozycję wśród społeczności muzułmanów¹⁴. Jak zwracają uwagę badacze problematyki islamu w Rosji Radzieckiej w tym okresie pojawiło się nawet przekonanie wśród islamskich duchownych o wspólnocie ideowej szariat i komunizmu, co spowodowało pojawienie się hasła „Za władzę radziecką i szariat”¹⁵. Takie postawy były wspierane przez bolszewików i ich sojuszników wśród muzułmanów. Strategicznym zadaniem bolszewików na pierwszym etapie kształtowanie się władzy radzieckiej było zdobycie zaufania wśród ludności wyznającej islam, a tym samym pozyskanie sojuszników wśród narodowości, dla których islam stanowił dominujący element kulturowo-historycznej tożsamości. Stąd też skłonność przywódców bolszewickich do pójścia na daleko idące ustępstwa o charakterze taktycznym.

Po przejęciu władzy w Piotrogradzie bolszewicy musieli określić swój stosunek wobec islamu i muzułmanów, którzy stanowi drugą po prawosławiu największą grupę religijną. Problem muzułmanów był ściśle związany z problemami narodowościowymi, gdyż większość rosyjskich muzułmanów należała do turecko-tatarskiej grupy etnicznej. Problem islamu łączył się zatem z problemami narodowościowymi. Rozpoczynająca się wojna domowa i nasilenie się tendencji separatystycznych spowodowały, że władza centrala musiała walczyć o utrzymanie kontroli nad prowincjami państwa. Podczas wojny domowej nie-Rosjanie byli pożądanym sojusznikiem dla każdej ze stron konfliktu. Jednakże na ogół byli oni sojusznikami bolszewików, gdyż

¹³ Рог. М. Султан-Галиев, *Статьи, выступления, документы*, Kazań 1992, ss. 518.

¹⁴ Р.М. Мухаметшин, *Ислам в Татарстане*, Kazań 2009, s. 145.

¹⁵ А. Авторханов, *Империя Кремля (советский тип колониализма)*, Wilno 1990, s. 99.

„biali” walczyli pod hasłem jednej i niepodzielnej Rosji, podczas gdy „czerwoni” traktowali kwestię narodowościową instrumentalnie i ze względów taktycznych głosili prawo narodów do samostanowienia. Dlatego też jednym z pierwszych aktów prawnych nowego rządu, któremu nadano rozgłos propagandowy, była „Deklaracja Praw Narodów Rosji” uchwalona przez Radę Komisarzy Ludowych 2 (15) listopada 1917 r. Deklaracja proklamowała równość i suwerenność narodów Rosji i ich prawo do samookreślenia, aż do oderwania i utworzenia samodzielnego państwa; zniesienie wszelkich przywilejów i ograniczeń narodowościowych i religijnych; swobodny rozwój mniejszości narodowych i grup etnicznych.

Bolszewicy szukali sojuszników nie tylko wśród mniejszości etnicznych, którym obiecywano prawo do samookreślenia, ale także wśród wyznawców islamu. Dla przywódców rosyjskich komunistów sojusz taki miał podwójnie ważne znaczenie; nie tylko miał pomóc w zwycięstwie wojnie domowej, ale służyć także „zrewolucjonizowaniu” muzułmańskiego Wschodu przeciwko władzy europejskich „imperialistów”, a tym samym służyć eksportowi rewolucji na zewnątrz. Nie bez przyczyny szczególną rolę we „wschodniej polityce” partii bolszewickiej pełniła wydane przez rząd radziecki 20 listopada (3 grudnia) 1917 r. odezwa „Обращение к трудящимся мусульманам России и Востока”. Był to pierwszy oficjalny dokument nowej władzy odnoszący się do „muzułmańskiego problemu”. W odezwie tej zawarte sformułowane zostały podstawowe zasady, jakimi kierować się będzie rząd radziecki w stosunku do rosyjskich wyznawców islamu. Charakterystyczne jest to, iż w odezwie wydanej przez bolszewickie władze obiecywały autonomię wyznaniową i podkreślono, iż religijne, kulturowe i narodowościowe instytucje muzułmanów będą cieszyły się pełną swobodą. Co więcej w odezwie podkreślano, że rząd radziecki nie uznaje żadnych umów zawartych przez państwa Zachodu, a dotyczących podziału Persji i Turcji między mocarstwa europejskie¹⁶.

Stosunek partii komunistycznej wobec islamu wynikał nie tylko z potrzeb strategicznych (walka z ruchem białych i międzynarodowym imperializmem), ale także z obaw, że muzułmanie pozostający do tej pory pod władzą Rosji carskiej, korzystając z wewnętrznej anarchii i „braku władzy”, będą chcieli wyzwolić się spod dominacji rosyjskiej. Bolszewicy obawiali się utraty strefy wpływów i chcieli zachować dominację na terenach zamieszkiwanych przez muzułmanów¹⁷. W liście kierowanym do Zi-

¹⁶ *Обращение к трудящимся мусульманам России и Востока*, [w:] *Ислам и советское государство (1917–1936). Сборник документов*, red. Д.Ю. Арапов, Moskwa 2010, s. 20–22.

¹⁷ Należy przy tym zauważyć, iż obszary które zamieszkiwali muzułmanie pozostający pod władzą rosyjską były bardzo zróżnicowane i znalazły się pod dominacją rosyjską w różnych okresach historycznych. Powołże i tereny południowego Uralu weszły w skład państwa rosyjskiego w XVI w. Obszary te zamieszkiwane głównie przez Baszkirów i Tatarów szybko zostały zintegrowane z pozostałą częścią państwa. Natomiast tereny Kaukazu i Azji Środkowej stały się obiektem ekspansji

nowiewa Włodzimierz Lenin pisał o konieczności zachowania daleko posuniętej ostrożności wobec muzułmanów Turkiestanu i o konieczności zdobycia ich zaufania. Zdobyć zaufania muzułmańskich elit, szczególnie wśród Tatarów i Baszkirów, służyła narodowościowa polityka bolszewików, która zakładała stworzenie na terytorium Rosyjskiej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Radzieckiej autonomicznych regionów kształtowanych na zasadzie narodowościowej i delegowania im (przynajmniej w sferze deklaratywnej) szerokich praw. W okresie, który nastąpił po upadku caratu takie działania odpowiadały oczekiwaniom i nastrojom panującym wśród dużej części rosyjskich muzułmanów marzących o szerokiej autonomii religijno-narodowościowej.

Niezależnie od faktu, iż bolszewicy starali się przyciągnąć rosyjskich wyznawców islamu na swoją stronę i uzyskać ich pomoc w walce z siłami dotychczasowego reżimu, to nie chcieli dopuścić do sytuacji, w której społeczno-polityczny ruch muzułmanów uzyskałby swoją autonomię. Aby ograniczyć niekontrolowaną przez centralne władze działalność polityczną w muzułmańskich regionach w styczniu 1918 r. powołano do życia Centralny Komisariat ds. Muzułmanów Wewnętrznej Rosji i Syberii (Муском). Miał on być organem nadzoru nad działalnością ruchów społeczno-politycznych wśród muzułmanów, a jednocześnie instrumentem dla mobilizacji muzułmanów dla realizacji interesów władz. Większość członków i przywódców Komitetu wywodziła się ze środowiska postępowych działaczy islamskich, głównie wywodzących się z ruchu dżadydystów, opowiadających się za modernizacją społeczeństwa rosyjskiego i aktywnie wspierających przewrót październikowy. Odziały Komitetu ds. Muzułmanów zostały powołane w każdej guberni zamieszkiwanej przez muzułmanów. Zadaniem centralnych i prowincjonalnych komitetów było przygotowywanie aktów prawnych i postanowień dotyczących „wschodnich” narodowości, a także przygotowanie i prowadzenie wśród wyznawców islamu agitacji oraz propagandy rewolucyjnej. Przewodniczącym Мускому został Мулламур Вахитов, a w skład kierownictwa wszedł jeden z najbardziej znanych i wpływowych muzułmańskich działaczy społecznych Мирсаид Султан-Галиев¹⁸. Te dwie osoby w największym stopniu odpowiadały za politykę władz bolszewickich wobec muzułmanów. Ich działalność miała na celu sabotowanie decyzji podejmowanych przez niezależne od bolszewików instytucje stworzone na Powołżu w 1917 r. oraz rozbitcia niezależnych ruchów narodowościowo-społecznych wśród Tatarów i Baszkirów¹⁹.

kolonialnej ze strony państwa rosyjskiego dopiero w połowie XIX w. i posiadały silne poczucie odrębności. Stąd też wśród liderów bolszewickich istniało rozróżnienie na „swoich” i „obcych” muzułmanów.

¹⁸ Р.Ф. Мухамметдинов, *Нация и революция (трансформация национальной идеи в татарском обществе первой трети XX века)*, Казань 2000, s. 123–127.

¹⁹ Р.А. Силантьев, *Эволюция системы внешних сношений духовных управлений мусульман России: сравнительно-исторический анализ: конец XVIII в. начало XXI в.*, Москва 2014, s. 95.

Władze bolszewickie nie zamierzały dopuścić do sytuacji, w której utraciłyby kontrolę nad wydarzeniami w kraju i postanowiły przystąpić do likwidacji kształtujących się autonomicznych struktur politycznych rosyjskich muzułmanów i podporządkować swojej kontroli wszelkie islamskie ruchy społeczne. Dlatego też radykalni działacze tatarsko-baszkirscy zostali aresztowani. 24 marca 1918 r. ukazał się dekret o likwidacji Харби шуро, a 21 kwietnia postanowienie dotyczące praktycznej likwidacji Милли Идара. Zostały także rozwiązane wszystkie instytucje powołane do życia na I Wszechrosyjskim Zjeździe Muzułmanów. Po likwidacji przez bolszewików Харби шуро i Милли Идара rosyjskim muzułmanom zezwalano jedynie na przeprowadzanie jedynie religijnych zjazdów z bardzo ograniczonymi kompetencjami. Z niezależnych instytucji muzułmanów zachowano jedynie duchowny pion Милли Идара z zakazem podejmowania zagadnień politycznych i ograniczeniem się jedynie do rozwiązywania problemów religijnych wspólnoty islamskiej w Rosji. Było to swoiste go rodzaju wykorzystanie przez bolszewików starej „carskiej” praktyki państwowej pozostawienia wyznawcom islamu autonomii religijnej w zamian za lojalność wobec władzy centralnej²⁰.

Likwidacja autonomicznych instytucji stworzonych przez muzułmanów Powołała nie oznaczało jednak przejścia do polityki represji wobec islamu. Dopóki wśród bolszewickiego kierownictwa wciąż istniała nadzieję na wywołanie światowej rewolucji, dopóty muzułmanie stanowili w oczach przywódców radzieckich ważnego sojusznika przeciwko krajom Zachodu. W celu rozszerzenia wpływów bolszewików w świecie islamu i „zrewolucjonizowaniu” muzułmanów, co bolszewicy uważali za ważny element walki ze światowym imperializmem, na początku lat dwudziestych powołano do życia Ligę Islamskich Wspólnot Rewolucyjnych, a w 1921 r. w Moskwie odbył się Międzynarodowy Kongres Muzułmanów²¹. Działania takie spotkały się z pozytywnym odzewem ze strony części muzułmańskiego duchowieństwa. Trzeba pamiętać, iż religijni przywódcy muzułmanów starali się zachować neutralność w wojnie domowej i współpracować z obydwoma stronami konfliktu, zarówno białymi, jak i czerwonymi, tak aby uzyskać jak najwięcej ustępstw od obu stron. Polityka taka doprowadziła jednak jedynie do tego, iż rosyjscy muzułmanie uzyskali trochę czasu zanim rozpo-

²⁰ Ibidem, s. 96.

²¹ Polityka bolszewików zmierzająca do wykorzystania wyznawców islamu i włączenia ich do antyimperialnego/antykolonialnego ruchu stała się stałym elementem polityki zagranicznej Związku Radzieckiego. Było to szczególnie widoczne po drugiej wojnie światowej, szczególnie w latach 60.–80., w polityce państwa radzieckiego wobec Bliskiego Wschodu. Polityka ZSRR miała na celu wspieranie muzułmanów-Arabów w konflikcie bliskowschodnim, a także antykolonialnej polityki państw Afryki Północnej. Na przełomie lat 70.–80. przywódcy radzieccy mieli także nadzieję na wykorzystanie irańskich radykałów w rywalizacji z państwami zachodnimi o wpływy w regionach zamieszkiwanych przez muzułmanów.

częły się represje skierowane wobec islamskich instytucji religijnych. Wraz z umocnieniem się władzy bolszewików większość duchownych liderów muzułmanów przechodziła na stronę władz radzieckich. Część duchownych była przekonania, iż bolszewicy mogą być dla muzułmanów sojusznikami politycznymi i lojalność wobec władz radzieckich pomoże uchronić rosyjskich muzułmanów przed represjami ze strony państwa. Nadzieje te jednak nie spełniły się. Wygrana wojna domowa i eliminacja przeciwników politycznych oraz zagrożenia zewnętrznego pozwoliły bolszewikom na koncentrację władzy w swoich rękach i powołanie do życia Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. Nowe państwo miało być państwem świeckim, w którym dominującą postawą światopoglądową miał stać się propagowany przez państwo ateizm. Pierwsze represje dotknęły przede wszystkim Cerkiew prawosławną. Islam stał się obiektem represji dopiero w późniejszym okresie, kiedy już udało się bolszewikom ustabilizować swoją władzę, ale represje wobec obiektów kultu i duchowieństwa były nie mniejsze niż wobec cerkwi prawosławnej.

Podsumowanie

Historia relacji państwo – islam należy obecnie do jednej z najpopularniejszych tematów badawczych rozwijanych w ramach badań nad islamem w Rosji. Wzrost znaczenia islamu (zarówno w Rosji, jak i w świecie zewnętrznym) postawił przed rosyjskimi muzułmanami pytanie o ich tożsamość oraz związki z cywilizacją islamu i światową wspólnotą muzułmanów. Z uwagi na wzrost aktywności społeczności islamskich w Rosji problemy muzułmanów rosyjskich przyciągają uwagę coraz liczniejszego grona badaczy. Problem rosyjskich muzułmanów i ich roli oraz miejsca w rosyjskim społeczeństwie nie jest tylko i wyłącznie akademicką ciekawostką, ale ma także istotne walory aplikacyjne. Znaczącym problemem rosyjskiej polityki wewnętrznej jest fakt, iż w medialnym obrazie świata islam jest przedstawiany w kategoriach ideologii niosącej fanatyzm, nietolerancję i zagrożenie dla bezpieczeństwa świata. Akty terrorystyczne są powszechnie utożsamiane z wyznawcami islamu. Powoduje to, iż w społecznym odbiorze islam jest traktowany jako zagrożenie. Jest to stosunkowo nowe zjawisko wśród rosyjskiej opinii publicznej, kształtowane przede wszystkim pod wpływem wydarzeń z atakami terrorystycznymi w USA i w Europie Zachodniej, wojną w Afganistanie i Iraku. Na taki stosunek wpłynęła także wojna w Czeczenii, a ponadto aktywna migracja z regionów Kaukazu Północnego i krajów Azji Środkowej do miast Federacji Rosyjskiej (kojarzona najczęściej ze zorganizowaną przestępczością). Stosunek Rosjan do świata islamu zmienił się na tyle, że cały muzułmański świat jest postrzegany w kategoriach zagrożenia. Jest to zjawisko o tyle niepokojące, że jak zwracał uwagę prezydent Republiki Czuwaskiej Mikołaj Fiedorow, absolutnym im-

peratywem dla wszystkich, którzy chcą aby Rosja się rozwijała w sposób stabilny i bez wewnętrznych wstrząsów społecznych jest przyjęcie faktu, że islam stanowi część rosyjskiej kultury i stanowi ważną rolę w życiu wielu obywateli rosyjskich. Dlatego też przeciwstawienie się islamowi dla Rosji oznacza wystąpienie przeciwko własnemu narodowi²². Świadomość takiego stanu rzeczy powoduje, że islam zasadniczo traktowany jest przez państwo jako jedna z tradycyjnych religii Rosji ze wszystkimi prawami i przywilejami wynikającymi z takiego statusu. Publicznie podkreśla się jego znaczenie i wolę ścisłej współpracy między państwem a organizacjami muzułmańskimi.

Procesy określane jako „islamskie odrodzenie” w Rosji są częścią szerszego procesu powrotu obywateli Federacji Rosyjskiej do religijności. Odejście w latach osiemdziesiątych od propagowania ateizmu przy udziale instytucji państwowych i wprowadzona swoboda kultu religijnego spowodowały odbudowę życia religijnego i rozwój wspólnot religijnych. Procesy „islamskiego odrodzenia” są więc częścią szerszego procesu odchodzenia w Rosji od rzeczywistości radzieckiej i poszukiwania nowych wartości, które mogłyby stać się podstawą odbudowy społeczeństwa. Odrodzenie islamskich tradycji i struktur islamskich organizacji religijnych stanowi ważną część transformacji współczesnego społeczeństwa rosyjskiego. Uważa się, że w najbliższym czasie rola i znaczenie islamu w państwie będzie rosła. Rozwój i charakter relacji państwo – islam w dużym stopniu zależą nie tylko od państwa i jego instytucji ale także od kierunku, w którym będzie zmierzało odrodzenie islamu w Rosji. Od tego czy muzułmanie rosyjscy uznają, iż cywilizacja islamu stanowi część rosyjskiej cywilizacji i może wnieść swój wkład nie tylko do jej życia religijnego, ale także wpłynąć na jej rozwój intelektualny, polityczny i społeczny. Współcześni badacze islamu w Rosji zwracają uwagę, iż należy dążyć do tego aby zwiększyć rolę „islamskiego komponentu” w funkcjonowaniu państwowych i regionalnych organów władzy oraz w organizacjach społeczno-politycznych. Tylko w ten sposób będzie można zapewnić rosyjskiemu społeczeństwu właściwy poziom politycznego, społeczno-ekonomicznego i intelektualnego rozwoju²³.

Bibliografia

Арапов Д.Ю. (red.), *Ислам и советское государство (1917–1936). Сборник документов*, Moskwa 2010.

Арапов Д.Ю., *Россия и мусульманский мир*, [w:] *Сборник русского исторического общества*, т. 7 (155), *Россия и мусульманский мир*, Moskwa 2003.

²² Ф.М. Мухаметшин, *Ислам в современном российском обществе*, [w:] *Мусульмане изменяющейся России*, red. Ю.М. Кобищанов і in., Moskwa 2002, s. 33.

²³ Ibidem, s. 46.

- Авторханов А., *Империя Кремля (советский тип колониализма)*, Wilno 1990.
- Байдакова Н.Н., *Политика российских властей по отношению к нехристианскому населению и новокрещенам в XVI – начале XX вв: на примере Тамбовского края*, Moskwa 2007.
- Барковская Е.Ю., *Ислам и опыт государственного строительства в российской империи*, [w:] *Россия и исламский мир*, red. В.Я. Белокреницкий, И.В. Зайцев, Н.Ю. Ульченко, Moskwa 2010.
- Батунский, *Россия и ислам*, т. 1-3, Moskwa 2003.
- Bieleń S., Góralski W. (red.), *Nowa tożsamość Niemiec i Rosji w stosunkach międzynarodowych*, Warszawa 1999.
- Силантьев Р.А., *Эволюция системы внешних сношений духовных управлений мусульман России: сравнительно-исторический анализ: конец XVIII в. начало XXI в.*, Moskwa 2014.
- Султан-Галиев М., *Статьи, выступления, документы*, Kazań 1992.
- Хабутдинов А.Ю., *Институты российского мусульманского сообщества в Волго-Уральском регионе*, Moskwa 2013.
- Hunter S.T., *Islam in Russia. The politics of identity and security*, Londyn–Nowy Jork 2004.
- Ергобек Ш., Алтаева К.Ж., *Соотношение понятий пантуркизм, панисламизм и джадидизм*, „Reports of the National Academy of Science of the republic of Kazakhstan” 2015, vol. 3, nr 301.
- Юнусова А.Б., *Ислам в Башкортостане*, Ufa 1999.
- Мчедлова М.П. (red.), *Российская цивилизация*, Moskwa 2003.
- Мухаметшин Р.М., *Ислам в Татарстане*, Kazań 2009.
- Мухаметшин Ф.М., *Ислам в современном российском обществе*, [w:] *Мусульмане изменяющейся России*, pod red. Ю.М. Кобищанов і in., Moskwa 2002, s. 33.
- Мухамметдинов Р.Ф., *Нация и революция (трансформация национальной идеи в татарском обществе первой трети XX века)*, Kazań 2000.
- Pilkington H., Yemelianova G. (red.), *Islam in post-soviet Russia: public and private faces*, Nowy Jork 2003.
- Почта Ю.М., *Ислам и политика. Учебное пособие*, Moskwa 2008.
- Тихонов А.К., *Католики, мусульмане и иудеи российской империи в четверти XVIII – начале XX в.*, СПб 2008.
- Васильев А.М. (red.), *Ислам в российской империи: законодательные акты, описания, статистика*, Moskwa 2001.
- Yemelianova G., *Islam and nation building in Tatarstan and Dagestan of the Russian Federation*, „Nationalities Papers” 1999, vol. 27, nr 4.
- Yemelianow G., *Russia and islam: a historical Survey*, Nowy Jork 2002.